

Г.М.Пилипенко, к.е.н.,
Національний гірничий університет,
м. Дніпропетровськ
Л.М.Піхотіна,
Новомосковський кооперативний коледж
економіки та права ім. С.В.Литвиненка,
м. Новомосковськ

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ УМОВИ ДОСЯГНЕННЯ КООРДИНАЦІЙНОГО ЕФЕКТУ У СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ

У статті досліджується координаційна і стимулююча роль суспільних інститутів у розв'язанні проблеми досягнення соціальної справедливості. Встановлюється залежність інституціонального координаційного ефекту від стану погодженості ціннісних орієнтирів членів суспільства, наголошується на необхідності досягнення певного ступеня єдності ціннісних установок індивідів як необхідної умови ефективного функціонування інститутів та здійснення суспільних перетворень.

In article the coordination and stimulating role of public institutes in the decision of a problem of achievement of social justice is investigated. Dependence institutional coordinating effect from a condition of a coordination of valuable reference points of members of a society is established, it is underlined necessity of achievement of certain degree of unity of valuable installations of individuals as necessary condition of effective functioning of institutes and realization of public transformations.

Як і багато століть тому, пошук конкретних механізмів забезпечення успішної кооперації та гуманного співіснування великих груп людей був і залишається основною соціально-політичною проблемою для будь-якої спільноти. Різні напрями і школи економіко – філософської думки не стояли осторонь від вирішення питань суспільної координації. Про це свідчать як праці мислителів далекого минулого – Аристотеля, Ф.Ніцше, І.Канта, так і більш пізні вчення класичної школи, неокласики, марксизму, кейнсіанства. Застосовуючи різні методологічні підходи, часто формуючи досить суперечливі концепції та іноді навіть відстоюючи різні ідеали, всі ці теорії як необхідна умова існування соціуму безальтернативно визнають досягнення соціальної справедливості.

Сучасні дослідження, представлені працями таких економістів, як Л.Абалкін, О.Бузгалін, А.Гриценко, Л.Демідова, Е.Кочетова, В.Лагутін, Е.Лібанова, І.Осадча, Ю.Пахомов, І.Петрова, А.Чухно та інших, у питаннях про саму можливість і шляхи досягнення соціальної справедливості вказують на низку проблем, які потребують свого розв'язання. Першочергово це відсутність одностайного усталеного розуміння поняття соціальної справедливості як у науковій літературі, так і у конкретних

конституційних документах. Під соціальною справедливістю сьогодні трактується і забезпечення максимальної матеріальної рівності всіх членів суспільства, і недопущення надмірної диференціації, і створення однакових стартових умов, і зобов'язання держави підтримувати найменш вразливі прошарки суспільства, і надання всім громадянам рівного набору базових соціальних гарантій.

Іншим моментом є дискусійність питань про практичні кроки реформування соціальної сфери. Проблеми обмеженості бюджетних коштів і недофінансування останньої при більш глибокому аналізі виявляються нічим іншим, як проблемами інституціональної структури економіки. Якщо у традиційних суспільствах функцію інтеграції, консолідації соціуму навколо ідей справедливості виконували такі інститути як традиції, релігія і мораль, то у сучасних умовах виникає необхідність створення ефективних регулюючих механізмів, без яких не може гармонійно розвиватись жодна сфера суспільства.

Метою даної статті є визначення інституціональних умов, за яких може здійснюватися гармонійний і безконфліктний розвиток соціальної сфери суспільства, а також окреслення шляхів розв'язання соціальних проблем за рахунок реалізації регулюючої функції держави.

Теоретично і практично доведено, що будь-яка економічна система базується на певному поєднанні інститутів, без яких вона взагалі не може функціонувати. Зазвичай під інститутами розуміють «створювані людьми рамки поведінки, які структурують політичну, економічну і соціальну взаємодію» [1, с.43]. Іншими словами, інститути – це стійкі норми і правила, які визначають поведінку людей.

Інститути, які формуються і функціонують у суспільстві, дозволяють вирішити низку необхідних для будь-якої спільноти питань, а саме: проблеми координації і стимулювання взаємодії людей. Координація – це взаємне упорядкування планів господарюючих суб'єктів, яке досягається за рахунок отримання інформації про те, що необхідно робити кожному економічному агенту.

Координаційне значення правил і норм полягає у тому, що вони обмежують поведінку людей шляхом встановлення певного набору можливих поведінкових альтернатив, і, відповідно,

роблять її більш передбачуваною. Тобто інститути створюють певні рамки, обмеження діяльності людей, заставляють їх приймати певні правила гри і, тим самим, зменшують невизначеність. Інститути також створюють і можливість передбачення тих або інших кроків економічних агентів. Знаючи, як має поводитися контрагент і враховуючи його очікувані дії, економічний суб'єкт формує власну лінію поведінки. Це означає виникнення координації, яка слугує механізмом зростання ефективності функціонування економіки.

Стимулююча роль правил пов'язується з ефективною організацією трансакцій, наслідком яких є досягнення економічних вигод. Реалізується стимулююча функція інститутів завдяки наявності зв'язку між економічним вибором і отримуваним вигрешем: чим більш розповсюдженим є певне правило чи норма, тим менш вигідно кожному конкретному індивіду від них відмовлятися.

Отже, виконуючи координуючу і стимулюючу функцію, інститути гарантують суспільний порядок. Народжуючись і виховуючись у певному соціокультурному середовищі ми потрапляємо у світ визначених правил і норм. Ми вимушені орієнтуватися на дії інших людей і звірятися з нормами того суспільства, в якому перебуваємо у даний час, очікуючи певної реакції на свої вчинки. На цій основі, власне, і досягається гармонійний, безконфліктний суспільний розвиток.

Лауреат нобелівської премії Д.Норт поділяє всі суспільні правила на дві групи – формальні і неформальні. Формальні правила створюються навмисно, виступають як обмеження у явному вигляді (офіційні тексти або документи, засвідчені третьою стороною усних домовленостей) і забезпечуються захистом з боку держави. Неформальні правила, хоча і виступають досить жорсткими обмеженнями поведінки людей, по-перше, зазвичай не фіксуються у письмовій формі, а існують у пам'яті учасників різних соціальних груп; по-друге, захищаються іншими, ніж держава, механізмами. Це, по суті, загальновизнані кодекси й умовності поведінки.

Неформальні правила виникають із інстинктів, оформляються у стійкі норми людської взаємодії, передаються шляхом навчання й імітації від покоління до покоління і виступають частиною культурної спадщини. Отже, якщо формальні правила можуть

бути штучно придумані і насильно впроваджені, то неформальні визначаються винятково минулими процесами. Вони, за думкою Ф. фон Хайєка, формуються як складова несвідомого спонтанного порядку.

«Підкоряючись певним правилам, – стверджує вчений, – ми вписуємося у гігантську систему інститутів і традицій: економічних, правових і моральних. Ми ніколи не усвідомлювали їх, і ми ніколи їх не розуміли – у тому сенсі, в якому ми розуміємо призначення речей, які виготовляємо у процесі виробництва» [2, с.29-30]. Як вказує І.Агапова, «неформальні обмеження, втілені у звичаях, традиціях, кодексах поведінки, мало підлягають впливу людських зусиль. Але саме з цієї причини дані обмеження, виступаючи культурною спадщиною, не тільки пов'язують минуле із сучасністю та майбутнім, а ще й дають ключ до розуміння шляху історичного розвитку» [3, с.14].

Справді, еволюція економічних систем визначається певним співвідношенням формальних і неформальних правил. Зазвичай неформальні правила виступають джерелом формування і зміни формальних правил. У цьому випадку законодавчому оформленню підлягає вже сформоване неформальне правило, яке просто фіксується у правовому документі. Однак у періоди соціальних трансформацій, що вимагають регулюючих дій з боку держави, формальні правила можуть уводитися в дію без їхнього попереднього погодження з діючими неформальними правилами. Історичний досвід переконує, що у такі періоди часто виникають суперечності формальних і неформальних правил, які призводять до різного роду соціальних конфліктів. Як вважає більшість дослідників, за таких умов особливої ролі набувають ефективні заходи примусу до виконання формальних правил.

Однак у даному відношенні слід зауважити, що реалізація примусу має свої об'єктивно встановлені межі, оскільки держава володіє повноваженнями на застосування легітимного насильства тільки у тому обсязі, на який дають згоду її громадяни. Тобто у кожній індивідуальній свідомості формується певне уявлення про те, як має поводитися індивід за певних обставин. Воно завжди базується на цінностях, які прививаються у ході виховання і освітніх процесів, соціалізації індивіда і, до речі, далеко не завжди відповідає суспільно визначеним нормам і правилам. Аналіз процесів індивідуальної і колективної, суспільної поведінки

приводять до усвідомлення того, що в індивідуальних діях функціонують механізми примушення до виконання правил на свідомому і підсвідомому рівнях, однак як такі, що мають внутрішню природу і є різними для окремих індивідів.

Реалії свідчать, що людина народжується у певний історичний період, в якому вже склалася і діє певна система правил і норм. Проходячи етап соціалізації, вона потрапляє під вплив виховання і освітніх процесів і, таким чином, наслідує правила поведінки відповідної епохи. У них поєднуються етико-національні, культурні, соціально-економічні начала, що є характерними для проживаючих на певній території індивідів. Тобто людина починає наслідувати масово встановлені правила.

Однак слід мати на увазі і те, що людина проходить винятково індивідуальний шлях соціалізації, який пов'язаний з різними когнітивними здібностями особистості, її біологічною і генетичною спадкоємністю. В силу цього вона може не наслідувати здібності реагувати на певні суспільні правила. Тому ми можемо вести мову про існування двох видів примусу до виконання правил – самообмеження, встановленого безпосередньо індивідом, а також зовнішнього обмеження, яке привноситься з боку інших учасників відносин (самих індивідів або їх груп).

Із вищевикладеного випливає, що для перетворення правила на суспільний звичай, воно має пройти етап інституціоналізації, тобто утвердитись у суспільній свідомості, набути масового розповсюдження та знайти відображення у реальній поведінці людей. У результаті цього процесу формується соціальний механізм примусу індивідів до виконання встановлених правил, складовими якого є: внутрішнє самообмеження діяльності, обмеження через суспільні санкції або державний примус.

Але якщо поведінка людини виходить із набутих особистих правил, які не пройшли етап інституціоналізації і не перетворилися на звичку, оскільки їх основою є відмінні від суспільних індивідуальні цінності, то виникають суперечності між індивідуальною і суспільною свідомістю. Формою їх прояву є несприйняття соціальних норм і правил окремими членами суспільства, що є наслідком відсутності єдності індивідуальних і суспільних цінностей, на яких ґрунтується індивідуальна поведінка.

На цій основі формується дисонанс індивідуальної і суспільної

свідомості. Оскільки суспільна свідомість не є онтологічною цілісністю, а результатом інтеграції різного рівня індивідуальних свідомостей, то вона завжди характеризується тим або іншим ступенем погодженості індивідуальних цінностей і переваг. У цьому відношенні доцільно вести мову про існування інтегрального критерію, який виражає досягнутий рівень єдності індивідуальних і суспільних цінностей. Оскільки людина у своїй поведінці керується правилами і нормами, які базуються на її індивідуальних цінностях, засвоєних у процесі індивідуальної соціалізації, то кореляція таких правил з поведінковими стратегіями інших членів суспільства відіграє немаловажну роль.

Якщо у суспільстві існує високий ступінь погодженості ціннісних орієнтирів його членів, то в ньому досягається і більш високий координаційний ефект за рахунок ефективного функціонування інститутів. Такі суспільства відрізняє стійкий характер розвитку, погодженість економічних інтересів суб'єктів, що позначається і на економічних показниках. На цю обставину звернув увагу американський дослідник Мак-Клелланд, який у ході міжнаціонального порівняльного дослідження обґрунтував висновок про наявність кореляції колективної мотивації з економічними успіхами країни і структурою державного бюджету [4, с.321-326].

Якщо ціннісні орієнтири й індивідуальні переваги відрізняються високим ступенем розбалансованості, відбувається відторгнення суспільною свідомістю соціальних норм і правил, що ускладнює як процеси любого реформаторства суспільства, так і створює конфліктні ситуації. Саме на цій основі ґрунтуються соціальні суперечності, що можуть за певних обставин вилитися у революції або громадянські війни. Таким чином, для ефективного розвитку любого суспільства стає необхідним досягнення певного ступеня єдності ціннісних спрямувань індивідів, їхня інтеграція у суспільну свідомість, оскільки тільки така погодженість є важливою передумовою ефективного функціонування інститутів і здійснення суспільних перетворень.

Досліджуючи соціальну сферу під кутом визначених вище положень, ми приходимо до висновку, що в ній, як ні в одній із інших сфер функціонування суспільства, проявляється суперечність індивідуальних та суспільних цінностей, а також норм і правил, які сформувалися на їхній основі. В умовах

демократії, для якої є характерним плюралізм, навіть такі загальнозначущі цілі, як мир, свобода, справедливість можуть трактуватися і у реальному житті справді трактуються досить по-різному.

Якщо розглядати підходи до розуміння поняття соціальної справедливості, які склалися в економічній теорії, то ми можемо виокремити три найбільш відомі концепції. Це, по-перше, оптимум Парето (ситуація, коли неможливо збільшити виграти жодного індивіда, не погіршивши при цьому становища іншого), по-друге, оптимум Калдора (сторона, яка виграє у результаті перерозподілу ресурсів, повинна бути здатною компенсувати втрати тієї, що програла), і, по-третє, оптимум Ролза (забезпечення зростання добробуту не тільки окремим групам або соціальному цілому, але й кожній окремій людині, яка була найбільш вразливою за попередніх умов).

Причому такі загальні визначення критеріїв соціальної справедливості конкретизується у кожний історичний період і у кожній економічній системі у різних формах. Так, у моделях, які функціонують у більшості європейських країн, помічається тяжіння до соціально орієнтованої економіки з досить високим рівнем перерозподілу доходів на користь бюджету і соціальними трансфертами. Натомість у США й Австралії створено більш ліберальну модель розвитку, яка виводить на передній план економічну ефективність.

Аналіз світового досвіду формування моделей соціального захисту населення демонструє, що у кожній конкретній країні формується винятково власний тип уявлень про соціальну справедливість, який ґрунтується на моральних принципах, традиціях і, що головне, певному рівні розвитку економіки. У періоди, що відзначались стабільністю, високими темпами економічного зростання та бюджетними можливостями, мали місце і високі соціальні стандарти. І, навпаки, економічні проблеми завжди супроводжувались зниженням соціального захисту населення. Причому традиції і відповідні їм інститути соціальної сфери у періоди економічних труднощів вимагали свого реформування, а для цього була необхідна зміна ціннісних спрямувань індивідів і їхніх поглядів на справедливість. Історичний досвід свідчить, що люди довго не можуть миритися з порядком, який не відповідає їх уявленню про справедливість і

рано чи пізно повстають проти нього.

Як зазначає відомий дослідник взаємодії державного і ринкового регулювання В.Папава, «...дії держави в умовах ринкової системи мотивуються зовсім не необхідністю досягнення рівності доходів (що є концепцією егалітаризму) або реалізації інших ідей соціалізму, а виступають прагненням забезпечити соціальний спокій суспільства шляхом скорочення нерівності доходів. Соціальний спокій, який досягається шляхом підтримки малозабезпечених прошарків населення, можна вважати егалітарним благом» [5, с.36].

Отже, соціальне забезпечення виступає своєрідною умовою забезпечення соціального миру. Але історичний досвід свідчить про те, що досягнутому миру може нести загрозу і саме соціальне забезпечення, якщо воно нав'язується режимом і не приймається суспільством. Саме тому для громадянської згоди, мирного співіснування великих груп людей з конкуруючими інтересами, координації їх дій, вирішальне значення має досягнення стану погодженості індивідуальних поглядів на соціальну справедливість з тими, що закладені у модель національної економіки. Досягається така єдність за рахунок правової, ідеологічної, освітньої політики держави, яка сприяє формуванню цінностей і переваг, які були б схожими для різних індивідів і їх груп.

Як справедливо зазначає А.Олійник, «переплетіння критеріїв справедливості не дозволяє жодному з них стати універсальним. Відповідно, необхідно чітко визначити межі, в яких може бути застосованим той або інший критерій: які угоди слід оцінювати з точки зору найбільшої вигоди, а які – через призму традицій. У межах цих границь переплетіння зводиться до мінімуму, а критерій справедливості отримує універсальність» [6, с.55]. Саме у цьому знаходить свій прояв критерій складної справедливості по Уолцеру: критерій справедливості має бути загально визнаним у межах конкретної сфери.

В умовах економічного розвитку України концепція побудови соціальної політики досить довготривалий період залишалася незмінною. Зобов'язання держави перед різними верствами населення і суспільства в цілому, які приймалися протягом десятиріч, ніколи не скорочувались, як і соціальні очікування громадян. Останні базуються на специфічному розумінні

соціальної справедливості, яке виходить із радянських часів і зводиться до необхідності надання державою обов'язкових безоплатних послуг і гарантій соціального порядку. У свідомості середньостатистичного українця саме з державним фінансуванням пов'язується можливість для кожного громадянина незалежно від рівня добробуту отримати середню освіту і медичне обслуговування, житло, заробітну плату, пенсії, стипендії на рівні певних стандартів проживання тощо. За таких умов бажання і здатність до самостійної відповідальності поступово зникли, а їх місце зайняли зростаючі претензії до держави, яка зобов'язана все організувати і за все відповідати.

Зміна моделі регулювання національної економіки вимагає кардинальних змін у принципах, на основі яких функціонує соціальна сфера. Як уявляється, дана проблема має бути розв'язаною шляхом поєднання державних регуляторів із механізмами саморегулювання. Вплив сил ринку на функціонування соціальної сфери має поступово, але неухильно зростати. Це викликає необхідність проведення особливої політики держави, яка полягає, з одного боку, у визначенні тих сфер соціального забезпечення, в яких мають діяти ринкові засади, а з іншого – тих, де буде реалізовано бюджетну систему соціального захисту.

Незважаючи на те, що більшість соціальних товарів і послуг має вироблятися державою, певні їх види мають перейти у сферу оплати безпосередніми покупцями. Позитивний досвід у вітчизняній економіці вже досягнуто у сфері охорони здоров'я і освіти. Функціонуючі приватні структури обирають, безумовно, більш прибуткові сегменти даних галузей, але змінюють у боротьбі за споживача якість послуг і успішно конкурують з державними організаціями. Необхідним є залучення бізнесу до участі у створенні і підтриманні соціальної інфраструктури шляхом контрактної системи, державних замовлень, податкових пільг та стимулів. Слід також розширювати сферу соціальної діяльності недержавних структур шляхом підвищення значення сім'ї, неформального сектора, благодійних організацій у соціальному обслуговуванні громадян.

Реформи у даному напрямку, на нашу думку, мають суттєво вплинути на зміцнення економічних основ у виробництві колективних благ, створенню і активізації внутрішньосистемних

стимулів економії ресурсів і підвищення їх ефективності, скороченню масштабів фінансового навантаження на Державний бюджет і перетворенню соціальної політики на дієвий інструмент розв'язання економічних проблем. Однак ефективність їх проведення залежить від сприйняття переважною більшістю членів суспільства тих ідей, на яких ці реформи ґрунтуються. Тобто реформи повинні мати певну соціальну базу як для їхнього сприйняття, так і для впровадження у суспільну свідомість самих ідей регулювання.

Як свідчать реалії, найбільшою інерційністю характеризуються саме неформальні правила, оскільки спираються на укорінену культурну спадщину, стійкі стереотипи мислення і способи дій. Тому зміна юридичних норм і введення нових принципів не можуть швидко змінити звичну поведінку людей. І якщо у суспільній свідомості домінують одні пріоритети і зразки нормативності, то введення нових принципів законодавчим шляхом закономірно буде викликати і, до речі, викликає суперечність між формальними і неформальними нормами, що виражається у їхньому відторгненні, дезорганізації суспільного життя.

За таких умов виникає необхідність у особливих інституціональних формах, які б створювали основу для синхронізації індивідуальних цінностей і переваг. Таку функцію, на наш погляд, має виконувати ідеологія, яка є інституціональним фактором, що ґрунтується винятково на моральному примушенні до виконання правил. У моралі суспільна необхідність, потреби, інтереси виражаються у вигляді стихійно сформованих і загальноприйнятих настанов і оцінок, які підкріплені силою масового прикладу, звички, суспільної думки. Ці настанови і оцінки характеризуються тим, що отримують ідейне обґрунтування у вигляді уявлення про те, як належить людині жити і діяти. Як зазначає В.Демент'єв, «необхідної поведінки можна досягти не вдаючись, скажімо, до насильства, а створивши внутрішню потребу у даному способі дій, увівши його у коло цінностей індивіда...Переконання агента, наприклад, у «священному праві на владу» з боку даного суб'єкта і «священного обов'язку» підкорення йому, зазвичай дає більший ефект, ніж примушення до визнання влади шляхом насильства» [7, с. 130].

Тому нам потрібна національна концепція – обґрунтування

створюваного порядку, його принципів і характерних рис. І доки ця концепція не буде прийнята основними суспільними групами як реальна і така, що відповідає їхнім інтересам, очікувати довготривалих позитивних зрушень у соціальній сфері не доводиться. Для цього необхідна ефективна і розумна пропаганда, ідеологічне забезпечення здійснюваних реформ, яке реалізується через проведення заходів по формуванню економічного мислення і ринкової психології у поведінці економічних суб'єктів, подолання домінуючого уявлення про державу як фонд благодійництва. Ринкові перетворення виводять на передній план зміну акцентів у проведенні соціальної політики в бік її націленості на створення умов, за яких би кожен зміг самостійно забезпечити собі пристойний рівень доходів.

Список використаних джерел:

1. Інституціональна парадигма цивілізаційного розвитку: Монографія: У 4-х кн./ За ред. А.Ткача. – Запоріжжя: ЗІДМУ, 2007. – Кн.1: Інституціональні передумови соціально-економічного розвитку. – 276 с.
2. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. – М. : Новости, 1992.
3. Агапова И. Институциональная экономика. – М.: Экономистъ, 2006. – 254 с.
4. Mc Cleland D. Human motivation. – Cambridge University Press, 1987. – 302 с.
5. Папава В. Роль государства в современной экономической системе // Вопросы экономики. – 1994. – №11. – С.33-41.
6. Олейник А. Роль государства в установлении прав собственности // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 7. – С.52-61.
7. Дементьев В. Власть: экономический анализ: Монография. – Донецк: Каштан, 2003. –200 с.